Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mohiyati, Uning turlari va ob'yektiv asoslari

Muallif: Muxiddinova Go‘zal
Profi universiteti “Iqtisodiyot ” fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalqaro iqtisodiy integratsiyaning nazariy asoslari, uning mohiyati, shakllari va turlari hamda ob'yektiv iqtisodiy asoslari keng ko'lamda o'rganilgan. Tadqiqotda erkin savdo zonasidan tortib to to'liq iqtisodiy ittifoqqacha bo'lgan integratsiya bosqichlari, shuningdek mintaqaviy va global miqyosdagi integratsion jarayonlar tahlil qilingan. Maqola O'zbekistonning xalqaro integratsion jarayonlardagi ishtiroki nuqtai nazaridan ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: xalqaro iqtisodiy integratsiya, erkin savdo zonasi, bojxona ittifoqi, umumiy bozor, iqtisodiy ittifoq, globallashuv, mintaqaviy hamkorlik.

The essence of international economic integration, Its types and objective foundations

Abstract: This article broadly examines the theoretical foundations of international economic integration, its essence, forms, types, and objective economic bases. The study analyzes integration stages ranging from free trade zones to complete economic unions, as well as regional and global integration processes. The article is also of practical importance from the perspective of Uzbekistan's participation in international integration processes.

Zamonaviy dunyo iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy integratsiya eng muhim tendensiyalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ayniqsa Ikkinchi Jahon urushidan so'ng, dunyo mamlakatlari o'rtasida iqtisodiy munosabatlar tobora chuqurlashib, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy chegaralar shartli tusga kira boshladi. Bu jarayon nafaqat savdo va moliya sohasida, balki ishlab chiqarish, texnologiya almashish va mehnat migratsiyasida ham o'z aksini topmoqda.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya muammosi iqtisodiy fan uchun doimiy dolzarb mavzu bo'lib kelgan. Bela Balassa, Jan Tinbergen, Gunnar Myrdal, Paul Krugman kabi nufuzli iqtisodchilar bu sohada katta ilmiy hissa qo'shganlar. Hozirgi kunda Yevropa Ittifoqi (YeI), ASEAN, MERCOSUR, MDH, ShHT kabi integratsion birlashmalar jahon iqtisodiy tizimining muhim tarkibiy qismlarini tashkil etmoqda.

O'zbekiston ham o'z rivojlanish strategiyasida mintaqaviy va xalqaro integratsion jarayonlarga faol qo'shilishni ustuvor yo'nalish sifatida belgilab olgan. Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida mamlakatimiz MDH, ShHT, O'rta Osiyo mintaqaviy hamkorlik va boshqa xalqaro tashkilotlar doirasidagi integratsion aloqalarni yanada mustahkamlash yo'lida jadal islohotlar amalga oshirmoqda.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya (XQI) — bu ikki yoki undan ortiq mamlakat milliy xo'jaliklarining o'zaro chambarchas bog'liq, yagona iqtisodiy mexanizmga aylanish jarayonidir.

So'zning o'zi lotincha "integratio" (tiklash, to'ldirish, yaxlitlash) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, milliy iqtisodiyotlarning bir-biriga yaqinlashishi va asta-sekin qo'shilishi jarayonini ifodalaydi.

Iqtisodiy nazariyada integratsiyani tushuntiruvchi bir necha yondashuv mavjud. Birinchidan, neoliberal yondashuv (J. Viner, G. Haberler) integratsiyani bozor mexanizmlari asosida mamlakatlar o'rtasida tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining erkin harakatlanishini ta'minlash sifatida ko'radi. Ikkinchidan, strukturalistik yondashuv (G. Myrdal, F. Perroux) integratsiyani davlatlarning ongli siyosiy irodasiga asoslangan holda iqtisodiyotlarni uyg'un rivojlantirish vositasi deb hisoblaydi.

Bela Balassa 1961-yilda nashr etilgan klassik asarida integratsiyaning besh bosqichli rivojlanish modelini taklif qildi. Bu model bugungi kunda ham iqtisodiy adabiyotda eng keng tarqalgan tasniflanish asosi hisoblanadi. Unga ko'ra, integratsiya jarayoni erkin savdo zonasidan boshlanib, to'liq iqtisodiy ittifoq bilan yakunlanadi.

Integratsiyaning ob'yektiv zaruratini quyidagi omillar belgilab beradi: birinchi navbatda, globallashuv va ishlab chiqaruvchi kuchlarning xalqarolashuvi; ikkinchidan, milliy bozorlarning tarqoqligi va ularning cheklangan sig'imi; uchinchidan, xalqaro mehnat taqsimotidan kelib chiqadigan solishtirishli afzalliklar; to'rtinchidan, texnologik taraqqiyot hamda kommunikatsiya va transport infratuzilmasining rivojlanishi; beshinchidan, raqobat muhiti va iqtisodiy samaradorlikni oshirish zarurati.

Bela Balassa klassifikatsiyasi asosida xalqaro iqtisodiy integratsiyaning quyidagi asosiy turlari (bosqichlari) ajratib ko'rsatiladi:

Erkin savdo zonasi (ESZ). Bu integratsiyaning dastlabki va eng sodda shaklidir. Erkin savdo zonasida ishtirokchi mamlakatlar o'zaro savdoda bojxona to'lovlarini va miqdoriy cheklovlarni bekor qiladilar. Biroq har bir mamlakat uchinchi mamlakatlar bilan o'z mustaqil tashqi savdo siyosatini yuritadi. Bunga misol sifatida NAFTA (hozirgi USMCA — AQSh, Kanada, Meksika), EFTA (Yevropa erkin savdo assotsiatsiyasi), ASEAN erkin savdo zonasini keltirish mumkin.

Bojxona ittifoqi. Bu bosqichda erkin savdo zonasining barcha afzalliklari saqlanib qolgan holda, ishtirokchi mamlakatlar uchinchi mamlakatlar bilan savdoda yagona bojxona tariflari va savdo siyosatini qo'llaydilar. Bojxona ittifoqi milliy bojxona organlarini birlashtirishni taqozo etadi. Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (1957) va bugungi O'rta Osiyo davlatlariga yo'naltirilgan bir qator bitimlar bunga misol bo'la oladi.

Umumiy (yagona) bozor. Bu bosqichda tovar va xizmatlar bilan bir qatorda ishlab chiqarish omillari — kapital va mehnat ham erkin harakatlanishi ta'minlanadi. Texnik, huquqiy va ma'muriy to'siqlar bartaraf etilib, yagona me'yoriy-huquqiy bazaga o'tiladi. 1992-yilda to'liq shakllangan Yevropaning yagona ichki bozori eng yorqin namuna hisoblanadi.

Iqtisodiy ittifoq. Bu bosqichda yagona bozorga qo'shimcha ravishda makroiqtisodiy siyosat — byudjet, soliq va pul-kredit siyosati — ham muvofiqlashtirila boshlaydi. Iqtisodiy ittifoqda ishtirokchi davlatlar o'zlarining iqtisodiy suvereniteti bir qismini birgalikdagi institutlarga topshiradilar. YeI ning Ekonomik va valyuta ittifoqi, Evro zonasi ana shunday integratsiyaga misoldir.

To'liq iqtisodiy va siyosiy ittifoq. Bu integratsiyaning eng yuqori va murakkab bosqichi bo'lib, bunda yagona pul birligi, yagona markaziy bank, yagona davlat byudjeti, umumiy tashqi siyosat va xavfsizlik siyosati amalga oshiriladi. Nazariy jihatdan bu bosqich birlashgan konfederatsiya yoki federatsiyaga o'xshab ketadi. Hozircha dunyoda bunday to'liq integratsiyaga erishgan ittifoq mavjud emas, biroq YeI unga eng yaqin turgan tuzilma hisoblanadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi — uni vujudga keltiruvchi bir qator ob'yektiv iqtisodiy qonuniyatlar va omillar mavjud.

Birinchi asosiy omil — xalqaro mehnat taqsimoti va solishtirishli afzalliklar nazariyasidir. Devid Rikardoning solishtirishli ustunliklar nazariyasiga ko'ra, har bir mamlakat nisbiy xarajatlari past bo'lgan tarmoqda ixtisoslashishi va ortiqcha mahsulotlarni eksport qilishi foydalidir. Integratsiya mamlakatlarni bir-birining solishtirishli afzalliklaridan foydalanish imkonini beradi va shu orqali umumiy farovonlikni oshiradi.

Ikkinchi muhim asos — miqyos samarasi (economies of scale). Ko'plab tarmoqlarda ishlab chiqarish hajmi ortgan sari biror mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajat kamayib boradi. Milliy bozor cheklangan bo'lganda bunday miqyos samarasiga erishish qiyin. Integratsiya katta umumiy bozorni shakllantiradi va bu katta hajmli ishlab chiqarishni iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq qiladi.

Uchinchi asos — raqobat kuchayishi va innovatsiyalarning rag'batlantirilishi. Yagona bozorda ko'proq ishlab chiqaruvchi raqobatlasha boshlaydi, bu esa narxlarning pasayishiga, sifatning oshishiga va texnologik yangilanishga turtki beradi. Yevropa yagona bozori tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, integratsiya YeI mamlakatlari YaIM ini bir necha foiz ga oshirishga hissa qo'shgan.

To'rtinchi asos — tashqi savdoning savdo yaratuvchi va savdoni chalg'ituvchi ta'siri. J. Viner (1950) tahlil qilgan ushbu effektga ko'ra, integratsiya savdo oqimlarini yanada samarali ishlab chiqaruvchilarga yo'naltiradi (savdo yaratish) va nosamarali domestik ishlab chiqaruvchilarni raqobatchiroq hamkor davlat ishlab chiqaruvchilari bilan almashtiradi. Natijada iste'molchi farovonligi ortadi.

Beshinchi asos — siyosiy va xavfsizlik omillari. Iqtisodiy integratsiya ko'pincha siyosiy barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Ikkinchi Jahon urushidan so'ng Evropada boshlanib, keyinchalik Yevropa Ittifoqiga aylangan integratsiya jarayoni asosida aynan urush xavfini kamaytirish va tinchlikni mustahkamlash g'oyasi yotgan edi. Bir-biriga iqtisodiy bog'liq mamlakatlar bir-birlari bilan urushdan manfaatdor bo'lmaydilar.

Zamonaviy dunyoda turli mintaqalarda turli xususiyatga ega integratsion birlashmalar faoliyat yuritmoqda. Ularni taqqosli tahlil qilish integratsiya jarayonlarining umumiy qonuniyatlari va o'ziga xos tomonlarini aniqlashga yordam beradi.

Yevropa Ittifoqi — jahondagi eng chuqur va keng qamrovli integratsion birlashma. 1957-yildagi Rim shartnomasidan boshlagan bu jarayon bugungi kunda 27 a'zo davlatni o'z ichiga oladi. YeI yagona bozor, yagona valyuta (evro), umumiy tashqi savdo siyosati, erkin harakat, umumiy siyosiy institutlar kabi integratsiyaning eng yuqori shakllari amalga oshirilgan tuzilmadir.

ASEAN (Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlar uyushmasi) 10 a'zo davlatni birlashtirgan bo'lib, 2015-yilda ASEAN Iqtisodiy Hamjamiyatini tashkil etdi. Biroq ASEAN integratsiyasi YeI ga nisbatan ancha yumshoq va "konsensus" tamoyiliga asoslangan bo'lib, milliy suverenitetnni saqlab qolishga katta e'tibor beradi.

MERCOSUR — Janubiy Amerikaning Braziliya, Argentina, Urugvay, Paragvay va Venesuelani birlashtirgan integratsion birlashmasidir. Bojxona ittifoqi sifatida faoliyat yuritayotgan ushbu blok 1991-yilda tuzilgan bo'lib, a'zo davlatlar uchun yagona tashqi bojxona tarifini qo'llaydi.

MDH va YEAIQ — postsovet fazosida integratsiyaning asosiy institutlari. 2015-yilda tashkil topgan Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi (YEAIQ) Rossiya, Qozog'iston, Belarus, Armaniston va Qirg'izistonni birlashtirgan bo'lib, yagona bozor va bojxona ittifoqi sifatida faoliyat yuritmoqda. O'zbekiston hozircha YEAIQ da kuzatuvchi maqomida ishtirok etmoqda.

O'rta Osiyo mintaqaviy hamkorligi so'nggi yillarda yangi bosqichga chiqdi. O'zbekistonning mintaqaviy integratsiyaga faol yondashishi natijasida O'rta Osiyo davlatlari rahbarlari ko'p tomonlama

muloqotni tikladi. 2023—2025-yillarda Toshkentda, Dushanbe va Ostonada bo'lib o'tgan sammitlar mintaqaviy hamkorlikning yangi sahifasini ochdi.

O'zbekiston mustaqillik yillarida xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarida o'z o'rnini asta-sekin mustahkamlab kelmoqda. 2016-yildan boshlab mamlakatimiz yanada ochiq va faol tashqi iqtisodiy siyosat yo'liga o'tdi. Bu siyosat quyidagi asosiy yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda.

Birinchidan, MDH ichidagi iqtisodiy hamkorlik. O'zbekiston MDH a'zo davlatlari bilan erkin savdo zonasi shartnomalarini saqlagan holda tovar aylanmasini keskin oshirdi. Ayniqsa Rossiya, Qozog'iston va Ukraina bilan savdo-iqtisodiy aloqalar yangi sifat darajasiga ko'tarildi.

Ikkinchidan, Xitoy bilan strategik hamkorlik. "Bir kamar — bir yo'l" tashabbusi doirasida O'zbekiston Xitoydan katta hajmdagi sarmoyalar va kredit liniyalarini jalb qilmoqda. Xitoy-O'zbekiston hamkorligida sanoat korxonalari, transport infratuzilmasi va qishloq xo'jaligi loyihalari ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Uchinchidan, Yevropa Ittifoqi bilan hamkorlik. O'zbekiston 2021-yilda YeI bilan "Hamkorlik va rivojlanish" shartnomasi doirasida tovarlar uchun GSP+ imtiyozli rejimini qo'lga kiritdi. Bu o'zbek eksportchilari uchun katta imkoniyat ochib berdi.

To'rtinchidan, Jahon savdo tashkilotiga (JST) a'zolik muzokaralari. O'zbekiston JST ga a'zolik bo'yicha muzokaralarni faollashtirdi va bu jarayon mamlakatni global savdo tizimiga yanada chuqur integratsiya qilish imkonini beradi.

Xulosa qilib wytadigan bo‘lsak xalqaro iqtisodiy integratsiya hozirgi global iqtisodiy rivojlanishning ob'yektiv zaruriy va muqarrar tendensiyasidir. Integratsiya erkin savdo zonasidan to to'liq siyosiy va iqtisodiy ittifoqqacha bo'lgan bosqichlar orqali amalga oshirilib, ishtirokchi mamlakatlar uchun miqyos samarasi, raqobat muhiti, savdo oqimlarining samarali yo'naltirilishi va siyosiy barqarorlik kabi muhim afzalliklarni beradi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatli integratsiya ikki asosiy shartga bog'liq: birinchisi, ishtirokchi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajalari va tuzilmasining muvofiqligi; ikkinchisi, siyosiy iroda va integratsion jarayonlarni samarali boshqaradigan kuchli supranatsional institutlarning mavjudligidir.

O'zbekiston uchun xalqaro iqtisodiy integratsiya milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, eksport imkoniyatlarini kengaytirish, xorijiy sarmoyalar jalb qilish va texnologik yangilanishni ta'minlashning muhim vositasidir. Mamlakatimizning o'ta qulay geosiyosiy joylashuvi — Osiyo va Yevropani bog'lovchi strategik nuqta — integratsion jarayonlarda faol ishtirok etish uchun noyob imkoniyat yaratadi.

Kelajakda O'zbekiston iqtisodiy integratsiya siyosatini chuqurlashtirishi, JST a'zoligini amalga oshirishi va O'rta Osiyo mintaqaviy hamkorligida etakchi rol o'ynashi mamlakatimizning jadal iqtisodiy o'sishiga muhim hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Balassa, B. (1961). The Theory of Economic Integration. Homewood: Richard D. Irwin.

2. Viner, J. (1950). The Customs Union Issue. New York: Carnegie Endowment for International Peace.

3. Krugman, P. (1991). Geography and Trade. Cambridge: MIT Press.

4. Tinbergen, J. (1954). International Economic Integration. Amsterdam: Elsevier.

5. Lipsey, R.G. (1957). The Theory of Customs Unions: A General Survey. Economic Journal, 70, 496–513.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "O'zbekiston – 2030" rivojlanish strategiyasi to'g'risida Farmoni.

7. World Trade Organization. (2024). World Trade Statistical Review. Geneva: WTO Publications.

8. Mirziyoyev, Sh. (2020). O'zbekistonning yangi taraqqiyot davri: tafakkur tarzi, maqsad va tamoyillar. Toshkent: O'zbekiston.

9. IMF World Economic Outlook (2025). Washington D.C.: International Monetary Fund.

10. Yevropa Komissiyasi. (2024). Single Market Scoreboard. Bryussel: European Commission.